

Валерій Левченко (Одеса, Україна)

РОЛЬ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ У СТАНОВЛЕННІ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (перша третина ХХ ст.)

Історія архівної справи в Україні, як і загальна світова історія становлення та розвитку архівів, безумовно пов'язана з історією державних установ, громадських об'єднань, суспільно-політичних рухів і течій, але головним і найважливішим чинником її еволюції є людина (людський фактор), яка продукує певні дії в історичному просторі та зумовлює існування різних сфер життєдіяльності та історичних реалій.

Історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона її в деякій мірі обмежує, вводить в конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. В певні часи та за певних обставин людина повинна жертвувати собою задля збереження певних історичних надбань або задля того, щоб історія мала продовження. Так сталося й бурхливого 1920 року, коли чергового разу в Одесі змінилася влада, суспільно-політичні та соціально-економічні складові людського життя знаходилися під постійним впливом системної кризи, але серед громадськості були прогресивні та ініціативні особистості, які у скрутний час максимально віддавалися професійній справі, прагнули покращити умови власної діяльності та зберегти для нащадків документальні матеріали минулого. До таких людей можна віднести одеських вчених-істориків, які на початку 1920 року заради збереження історичної пам'яті приступили до формування Одеського історичного архіву - попередника Державного архіву Одеської області (ДАОО), який було утворено в березні 1920 року. Головною його функцією була концентрація архівних документів на території Одеси та Одеської губернії (згодом округу, області), контроль за відомчими архівами, забезпечення обліку і збереження документів, організація їх використання та публікації. В організації архівної системи в Одеській області, в першу чергу, взяли участь вчені-історики С.Я.Боровий, Ю.Г.Оксман, О.О.Рябінін-Скляревський, М.Є.Слабченко, Є.П.Трифільєв, А.В.Флоровський та інші науковці, громадські та державні діячі¹. Незважаючи на причетність до створення першої архівної установи в Одесі багатьох осіб, саме представники цієї когорти одеських вчених-істориків були фундаторами інституціонального становлення архівної справи на Одещині.

Перелічені вчені-історики насамперед відомі як фахівці в різних галузях історичної науки, але на зламі 1910-х-1920-х рр. вони працювали на різних посадах в ДАОО. В їх науковому доробку відбилися не тільки тенденції розвитку вітчизняної історичної науки, а й стійкий інтерес до проблем архівознавства. У роки суспільно-політичних катаклізмів першої чверті ХХ століття вони опинилися серед тих вчених, для яких саме порятунок архівів та налагодження архівної справи стало першочерговим завданням, що хвилювало тоді не багатьох професійних істориків.

Публікації, які висвітлювали архівознавчу діяльність одеських вчених-істориків (С.Я.Боровий², О.І.Занчевський³, Ю.Г.Оксман⁴, О.О.Рябінін-Скляревський⁵, С.А.Семенов-Зусер⁶, М.Є.Слабченко⁷, В.В.Стратен⁸, Є.П.Трифільєв⁹, А.В.Флоровський¹⁰) на стадії становлення архівної системи в Одесі вже знайшли своє місце в науковій літературі. Поодинокі згадки щодо їхньої участі у розвитку архівної справи також зустрічаємо в загальних працях¹¹. Сплеск уваги до вище згаданих істориків припав на період 1990-х - 2000-х років у зв'язку із загальним інтересом до істориків «старої школи» та їх ролі в історіографії. Незважаючи на безліч наведених вченими цінних фактів, доводиться відзначати відсутність в їх роботах цілісної картини діяльності вчених як архівістів, не визначене місце архівознавчих досліджень в їх науковій спадщині, не піддано цілеспрямованому аналізу архівні аспекти творчості. До того ж до когорти вчених-істориків, що знаходилися на старті становлення та формування архівної справи в Україні не включено ім'я основоположника радянського архівознавства І.Л.Маяковського, професора, історика церкви О.І.Покровського, історика музики та літератури, майбутнього академіка М.П.Алексєєва та інших.

Мета даної статті - розкрити архівознавчу складову наукової творчості одеських вчених-істориків і визначити їх внесок у розвиток науки про архіви та архівну справу в Україні в другій половині першої третини ХХ століття.

Документальною базою для вирішення поставленого завдання послужили документи різних фондів ДАОО та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (*ЦДАВОВ України*), наукові періодичні видання 1920-х років, масив наукової літератури та епістолярна спадщина учасників подій того часу.

З перших днів створення в лютому 1920 року Одеського губернського управління архівної справи, а з 21 березня того ж року, згідно наказу Одеського губернського революційного комітету про концентрацію всіх історичних (відомчих) архівів Одеси та губернії в єдиний Одеський історичний архів¹², впродовж наступних років існування архіву його співробітниками, як правило, були викладачі, студенти та аспіранти вищої школи Одеси¹³. Серед них суттєву більшість склали історики, що безумовно пов'язано з обов'язковою умовою їх професійної діяльності при проведенні науково-дослідної роботи - виявлення, вивчення та використання історичних джерел, переважна більшість яких є надбанням фондів архівосховищ.

Першим завідуючим Одеського історичного архіву (1920-1923) став «петроградський» варяг¹⁴ - двадцятип'ятирічний (!) архівознавець та історик літератури Ю.Г.Оксман (1895-1970)¹⁵. Першим його заступниками (1920-1922) був історик-славіст А.В.Флоровський (1884-1968)¹⁶. Всього до першого штатного розкладу співробітників архіву входило 13 осіб (*див.: Додаток 1*). Серед них вченими-істориками (≈ 38 % від загальної кількості штату) також були І.Л.Маяковський (1878-1954), М.П.Алексеев (1896-1981) та О.І.Занчевський (1898-1962). Факт входження до складу працівників архіву І.Л.Маяковського підтверджує припущення І.Б.Матяш щодо його безпосередньої участі в організації Одеського губернського архівного управління та концентрації місцевих архівів¹⁷.

Поступово відбувалася ротація штату співробітників архіву, тому згодом в ньому почали працювати інші представники одеських вчених-істориків. На посаді помічника завідуючого (1922-1923) працював історик-україніст М.Є.Слабченко (1882-1952)¹⁸. Сучасний історик В.М.Хмарський також наводить дані, що у 1923-1924 роках М.Є.Слабченко займав посаду завідувача Одеського губернського архівного управління¹⁹. У 1920-1922 роках науковим консультантом архіву був історик Є.П.Трифільев (1867-1928), а науковим співробітником став молодий історик, який на той час знаходився у виборі наукового поля дослідницької діяльності - В.В.Стратен (1890-1932)²⁰. Посаду вченого секретаря Одеського губернського архівного управління у 1921-1925 роках займав С.А.Семенов-Зусер²¹, а з 1921 року впродовж одного року (1921-1922) членом-кореспондентом Комісії з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів при Одеському історичному архіві працював студент Одеського археологічного інституту, майбутній професор, доктор історичних наук - С.Я.Боровий (1903-1989)²². На початку 1920-х років науковим співробітником Одеського губернського архівного управління працював історик церкви, професор О.І.Покровський (1873-1940)²³.

15 березня 1921 року при Одеському обласному архівному управлінні було створено Одеське відділення Військової секції Єдиного державного архівного фонду РРФСР. Цю структурну одиницю очолив Ю.Г.Оксман, а його помічником було призначено кадрового військового та випускника Санкт-Петербурзького археологічного інституту О.О.Рябініна-Скляревського²⁴, якого за значний внесок у розвиток архівної справи на Одещині представники сучасного покоління архівістів назвали «гордістю Одеського архіву»²⁵.

У перший рік існування Одеського обласного архіву бажаних стаття його співробітниками було дуже багато. Впродовж 1920 року, на ім'я Ю.Г.Оксмана від студентів, аспірантів і викладачів вишів Одеси надійшло 27 заяв з клопотанням про зарахування співробітниками або надання можливості працювати з матеріалами установи²⁶. Серед них треба відмітити заяви істориків, майбутніх науковців - М.П.Алексеева, Л.Г.Гофмана, Й.Л.Вайнштейна, М.Л.Рубінштейна, Д.І.Кардашева, А.В.Музички та інших²⁷. З великої кількості бажаних працювати в архіві, незважаючи на наявність у деяких з них рекомендації авторитетних вчених (П.С.Юшкевич, Д.М.Овсянко-Куликовський, Н.М.Осипович, Р.М.Волков, М.Є.Слабченко), тільки одиниці отримали можливість працювати в новоствореній установі.

Судячи з документів, що зберігаються у фондах ДАОО, тісна співпраця одеських «першопрохідців» у становленні архівної справи почалася майже з перших днів існування Одеського історичного архіву. Результатом цієї діяльності стало проведення перевірки та впорядкування архіву Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архівів Управління Одеського навчального округу і Одеського міського самоуправління, Канцелярії Одеського градоначальника, реєстрація п'ятдесяти семи одеських архівів та прийняття на збереження семи приватних архівів тощо. У подальшому основними орієнтирами в їх роботі були зосередження всіх історичних матеріалів, що зберігались в архівах різних відомств і приватних осіб, забезпечення їх збереження, перевірка, реставрування, упорядкування, каталогізація, створення науково-довідкового апарату та умов широкого доступу до них дослідників для можливості вивчення наявних матеріалів за різними науковими напрямками²⁸. У перші роки діяльності одеських архівістів не існувало інструкцій та правил з проведення роботи щодо збору, систематизації та опису зібраних матеріалів, тому новим співробітникам архіву доводилося самостійно розробляти основні прийоми опрацювання різних видів історичних джерел.

Самостійному плідному налагоджуванню роботи вчених-істориків у царині архівної справи сприяли їх професійний досвід з елементами міжнародних зв'язків, що відбувалися за рахунок проведення самостійної науково-дослідної діяльності, стажування професорських стипендіатів у зарубіжних архівах, музеях, бібліотеках (Ю.Г.Оксман, О.О.Рябінін-Склярєвський, М.Є.Слабченко, Є.П.Трифільєв, А.В.Флоровський), отримання вищої освіти в європейських вишах (М.Є.Слабченко). На початку ХХ століття у середовищі професійних істориків домінувала класична тенденція наявності наукових контактів у мережі інтернаціональної комунікації²⁹. Ймовірно, саме тоді у одеських вчених-істориків сформувався стійкий інтерес до архівної теорії і практики.

Величезне значення в їх становленні як істориків-архівістів також зіграла підготовка магістерських дисертацій. Процес написання був складним, трудомістким і вимагав особливої ретельності. Історикам-початківцям довелося аналізувати величезну кількість архівного матеріалу. Практично всі їх наукові праці підготовлені на солідній документальній основі, а місцем зберігання були архівосховища різних форматів. Тому внаслідок всіх вище перелічених факторів у професійній діяльності одеських вчених-істориків почав проглядатися глибокий інтерес до проблем архівної системи та розуміння її значення для професійних дослідників, однак архівознавство поки залишалося на периферії їх наукової діяльності. Подальша їх активізація діяльності як істориків-архівістів була пов'язана з революційними подіями, коли одним із завдань, які постали перед спільнотою істориків того часу, став процес порятунку вітчизняних архівів та формування централізованої мережі архівних установ.

З наочних документів можемо констатувати, що приблизно з 1924 року представники Одеського губернського історичного архіву почали відвідувати різні за рівнем та форматом заходи, які сприяли налагоджуванню діяльності архівної справи на Одещині. Так, науковий співробітник Одеського губернського архівного управління О.І.Покровський 1924 року двічі (у березні і червні) був відряджений до Укрцентрархіву (Харків) для доповіді та отримання відповідних інструкцій з роботи, а в червні того ж року отримав мандат на відвідування Центрархіву (Москва) з метою ознайомлення з роботою та веденням справ³⁰. У грудні 1924 року завідувач Одеського губернського історичного архіву І.А.Хмельницький з доповіддю та обговоренням низки питань щодо діяльності одеських архівних установ взяв участь у І Всеукраїнській нараді архівних працівників. Квінтесенцією плідної співпраці з центральними архівними установами стало отримання Одеським губернським історичним архівом статусу «крайового» та його входженням до 5 крайархівів УСРР³¹.

Створення в Одесі губернського архівного управління вимагало наявності певної кількості кваліфікованих фахівців. Відтак 25 червня 1921 року тут було створено Археологічний інститут (на той час в УСРР подібний заклад існував також у Києві), який з 13 вересня того ж року почав функціонувати як вища спеціальна науково-навчальна установа (ректор Ю.Г.Оксман, проректор С.С.Дложєвський) з трирічним курсом навчання для підготовки науково-кваліфікованих професійних працівників з археології, архівознавства, етнографії та музеєзнавства. Як бачимо спеціалізація з архівознавства зайняла провідне місце

серед інших напрямів допоміжних історичних дисциплін. Основу педагогічного штату Археологічного інституту склали викладачі Одеського інституту народної освіти (одного з правонаступників Новоросійського університету): Б.В.Варнеке - антична археологія; Р.М.Волков - українська етнографія; А.Г.Готалов-Готліб - музеєзнавство; С.С.Дложевський - римська епіграфіка; Є.О.Загоровський - оповіді іноземців про Русь-Україну; М.І.Мандес - історія античної культури; Ю.Г.Оксман - введення до архівознавства, семінарії щодо вивчення місцевого архівного матеріалу; М.Є.Слабченко - економічний побут України; Є.П.Трифільєв - українська археологія; А.В.Флоровський - історична географія України; О.Я.Шпаков - правові старожитності України та інші. Під керівництвом професора Ю.Г.Оксмана студенти (серед них був і один із співробітників архіву - С.Я.Боровой³²) розбирали, описували та коментували документальні пам'ятки секретної канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства та Одеського градоначальства, що висвітлювали події 14 грудня 1825 року та відлуння повстання Чернігівського піхотного полку. Внаслідок плідного опрацювання архівних матеріалів студенти представили на обговорення та захист 12 рефератів³³.

Виходячи з поставлених завдань, одним із пріоритетних напрямів в Археологічному інституті було викладання теорії та історії архівної справи. Саме в цьому ключі читав лекції Ю.Г.Оксман. У курсах, які він вів, помітна загальна схема функціонування архівної справи з ухилом на вивчення місцевого архівного матеріалу. Його ідея полягала в поступовій еволюції під час навчання у бік централізації та координації архівної роботи. У своїх лекціях Ю.Г.Оксман дав уявлення про місце архівів не тільки в науці, а й у суспільстві в цілому. З цього видно, що історик мав на увазі під архівами не просто сховища документів, де мала проводитися їх первинна обробка, а й науково-дослідні центри. Отже, служба вчених-істориків в архіві відкривала для них широкі можливості для науково-дослідної діяльності.

Проте Археологічний інститут у статусі самостійного вишу проіснував не довго. Через різноманітні проблеми існування вищої школи УСРР, на підставі резолюції завідувача Губернського комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти Т.М.Внукова від 20 серпня 1922 року його було ліквідовано. У результаті проведення реорганізаційних дій вся навчальна й матеріальна частина Археологічного інституту увійшла до складу ОІНО, а на її базі при факультеті політичної освіти було відкрито два нових відділення (І.Б.Матяш називав їх «факультетами»³⁴): музейно-архівно-бібліотечне і лекторське³⁵.

На музейно-архівно-бібліотечному відділенні планувалось вивчення основних питань даних видів діяльності з подальшим практичним застосуванням у різних галузях політосвітньої справи. Вагоме місце у навчальному процесі музейно-архівно-бібліотечного відділення займали дисципліни з навчального плану закритого Археологічного інституту. Разом із вивченням теоретичної програми планувалось проведення практичної роботи. Після першого курсу передбачалось відвідування музеїв, архівів, бібліотек та проведення лекторських заходів. Після другого - планувалась спеціалізована самостійна робота з метою набуття особистого досвіду у відповідних сферах майбутньої діяльності³⁶.

У зв'язку з скрутним фінансовим становищем, безвідповідальним відношенням деяких викладачів до читання лекцій (наприклад, А.Г.Готалов-Готліб не розпочав курс лекцій з музеєзнавства³⁷) та загальним скороченням мережі вищої школи, 22 грудня 1922 року за постановою колегії Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти факультет політичної освіти було ліквідовано. Студентам зі спеціальностей археології та архівознавства надавалася можливість закінчити навчання протягом одного триместру³⁸. Через низку причин перший набір студентів-архівістів, які розпочали своє навчання 1921 року в Археологічному інституті, що згодом був трансформований, мав відбутися в ОІНО наприкінці 1923/24 навчального року. Але серед випуску студентів, що розпочали навчання в Археологічному інституті, фахівців-архівістів не було³⁹. Виходячи з цього та маючи на меті швидку підготовку нових кадрів для архівної справи, наприкінці 1924 року керівництво Одеського губернського історичного архіву організувало курси для робітників відомчих архівів⁴⁰.

Одеські вчені-історики, будучи співробітниками архіву, із захопленням працювали над різними темами історичної науки. Незважаючи на існуючі на той час обмеження (брак коштів, економічна криза, господарська розруха тощо) для можливості видання наукової продукції,

все ж таки більшість співробітників архіву, основу яких склали вчені-історики, у цих складних умовах змогли опублікувати не тільки статті (*див.: Додаток 2*), а й монографії (С.Я.Боровой, Ю.Г.Оксман, М.Є.Слабченко та інші). Виявлення та вивчення науковцями в архіві матеріалів на цікаві для них історичні сюжети визначило напрямлення їх дослідницьких тематик на подальші роки.

Великі можливості у вивченні архівних матеріалів обласного архіву, зростаюча популяризація досліджень історії революційних подій та час напередодні 100-річного ювілею повстання декабристів, невиключно вплинули на тематику наукових досліджень вчених-істориків, які поєднували свою працю в архіві. Наприклад, Ю.Г.Оксман сконцентрував увагу своїх досліджень навколо другої події. Результатом чого стала низка студій - «Одесские вольнодумцы пушкинской поры» (1923), «Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии» (1925), «Одеське «гніздо змови» 1825 року (Спроба перегляду питання про базу «декабризму» на Україні)» (1928), публікація архівних матеріалів у справі декабристів - «Декабристи. Невидані матеріали і статі» (1925), «Повстання декабристів» (1929), рецензії тощо. Активна розробка цієї теми зробила Ю.Г.Оксмана наприкінці 1920-х років одним з найбільш авторитетних спеціалістів декабристознавства⁴¹.

С.А.Семенов-Зусер 30 листопада 1924 року на засіданні соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН виступив з доповіддю на тему «Студентський рух в Одесі в 1905 р.», яка базувалась на матеріалах архіву Одеської губернії. Будучи членом Комісії з історії жовтневої революції та комуністичної партії (Іспарт) до двадцятирічного ювілею подій 1905 року підготував матеріали на тему - «Студентський рух в Одесі 1905 р.» і «Єврейські погроми в Одесі й Одещині 1905 р.»⁴². Будучи чиновником архіву Одеської губернії⁴³ на базі його матеріалів доповідь на тему «Зріст пролетарської самосвідомості в 1905 р. в Одесі в зв'язку зі страйком» підготував О.І.Занчевський, з якою він виступив 24 січня 1925 року на засіданні соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН⁴⁴.

За рекомендацією Археографічної комісії Центрального архівного управління професор О.І.Покровський досліджував матеріали фондів архіву за тематикою - історія Новоросійського університету в 1917-1918 роках⁴⁵. Напрямок наукової діяльності О.І.Покровського свідчить про те, що однією зі складових архівної практики була археографічна робота, тобто введення архівних джерел у науковий обіг. Тим самим він висловив ідею про взаємозв'язок між усіма ланками оприлюднення документа: зберігання, виявлення і публікація джерела.

На початку 1930-х років з метою для подальшого плідного розвитку історичної науки в Одесі відбулося організаційне оформлення археографічного напрямку цієї галузі знань. 6 липня 1931 року відбулося перше засідання археографічної комісії Одеського крайового історичного архіву, у засіданні якої переважну більшість склали вчені-історики: І.М.Бровер⁴⁶, Л. І.Кангун⁴⁷, С.М.Ковбасюк⁴⁸, Н.І.Межберг⁴⁹, І.І.Погорілий⁵⁰, Л.О.Самулевич⁵¹ (голова), Р.М.Шпунт⁵² та ін.⁵³. Як бачимо серед учасників цього засідання вже не було одеських вчених-істориків, що перебували у витоків архівної справи в Україні, а їм на зміну прийшли історики нової більшовицької генерації, які в умовах тоталітарного режиму витіснили представників «старої школи» науковців та мали відстоювати ідеологію й інтереси нової радянської влади. Доля багатьох вчених-істориків, які були серед фундаторів інституалізації архівної справи на Одещині склалась трагічно. А.В.Флоровський 1922 року був депортований із країни. М.Є.Слабченко 1930 року був засуджений за справою «СВУ». У 1934 році до 10 років виправних трудових таборів було засуджено історика і архівіста О.О.Рябініна-Склярєвського. Поступове перетворення науки в арену ідеологічної боротьби, спрямованої проти вчених, призвело до масової заміни професійних кадрів науково-дослідних інститутів та вишів (О.І.Покровський та ін.)⁵⁴, менш кваліфікованими співробітниками. Все це призвело в подальшому до серйозних негативних наслідків для освіти і науки, значно понизивши показники їх якості та загнання в глухий кут, вихід з якого намітився тільки через десятки років.

Таким чином, представники одеських вчених-істориків надавали велике значення науковій та соціальній ролі архівів. За їх оцінкою, збереження документів зумовлено важливістю сьогодення та потенційною важливістю в майбутньому. Розуміння одеськими істориками місії архівів у 1920-х роках відповідало найвищим досягненням сучасного архівознавства.

Додаток 1

Штат Одеського обласного архіву відповідно спискам співробітників, що працювали у підвідомчих установах Музейної секції Одеського Губернського відділу народної освіти станом на літо 1920 року⁵⁵

№№	Прізвище, ім'я та по батькові	Посада
1	Оксман Юліан Григорович	завідувач
2	Маяковський Ілля Лукич	учений секретар
3	Флоровський Антоній Васильович	помічник завідуючого
4	Алексеев Михайло Павлович	архівіст
5	Маяковська Віра Георгіївна	архівіст
6	Шеффер Анна Петрівна	архіваріус
7	Занчевський Олександр Іванович	архіваріус
8	Сербський Георгій Петрович	архіваріус
9	Приємський Дмитро Опанасович	архіваріус
10	Кацинська Галина Федорівна	тимчасова співробітниця
11	Керцман Єва Ізраїлівна	тимчасова співробітниця
12	Войновський	служитель
13	Де-Рібас	тимчасова співробітниця

Додаток 2

Реєстр праць одеських вчених-істориків написаних та опублікованих, або підготовлених до друку за матеріалами Одеського історичного архіву відповідно річного звіту Одеського археологічного інституту станом на 7 липня 1922 року⁵⁶

1. Оксман Ю.Г. Константиновская легенда в Херсонщине (Одесса, 1921).
2. Оксман Ю.Г. Неизвестная статья Н.И.Костомарова «Украинский сепаратизм» (Одесса, 1921).
3. Оксман Ю.Г. К истории западных влияний: борьба с Байроном в александровскую эпоху («Начала», СПб., 1922, кн. II).
4. Оксман Ю.Г. Декабристы в Новороссии.
5. Оксман Ю.Г. Отзвуки Кириллю-Мефодиевского дела в Одессе.
6. Флоровский А.В. Крестьянский вопрос и высшая администрация Новороссийского края («Посев», Одесса, 1921).
7. Флоровский А.В. Воля панская и воля мужицкая. Страница из истории аграрных волнений в Новороссии 1861-1863 гг. (Историко-революционная библиотека, Одесса, 1921).
8. Флоровский А.В. «Одесский Вестник» под редакцией Ришельевского лицея.

¹ Історія архівної справи на Одещині // Офіційний веб-сайт Державного архіву Одеської області. Режим доступу: <http://archive.odessa.gov.ua/info/derjarhiv/history/>

² Див.: Андреев В.М., Чермошенцева Н.М. Саул Боровий: єврейський вектор історії України. - Херсон - Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2010. - 191 с. та ін.

³ Див.: Левченко В.В. Занчевський Олександр Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ - середина ХХ ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 143-145 та ін.

⁴ Див.: Малинова Г.Л. Возвращение Юлиана Оксмана // Вестник региона. - 1995. - 25 июля, 5 августа; Малинова Г. Оксман Юліан Григорович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. - Вип. Перший (ХІХ ст. - 1930-ті рр.). - К., 1999. - С. 259-260; Возвращение Юлиан Оксмана // Малинова Г.Л. З під покрива таємниці... / Праці ДАОО. - Т. V. - Одеса: «Елтон-2» - «Гратек», 2002. - С. 40-59; Левченко В.В. Оксман Юліан Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ - середина ХХ ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 271-275; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід

невдалого експерименту / Ред. В.М.Хмарський, Т.М.Попова. - Одеса: ТЕС, 2010. - С. 262-263; Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана: одеський період життя // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. - Т. 7. - К.: «ПП»КП»УкрСІЧ», 2013. - С. 391-399 та ін.

⁵ Див.: Гісцова Л.З. Олександр Олександрович Рябінін-Склярєвський // Архіви України. - 1992. - № 4. - С. 30-31; Малинова Г. Рябінін-Склярєвський Олександр Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. - Вип. I (XIX ст. - 1930-ті рр.). - К., 1999. - С. 291-292; Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Склярєвский: материалы к биографии / Труды ГАОО. - Том I. - Одеса-К.: «Элгон-2» - «Гратек», 2000. - 222 с.; Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 84-110; Савченко В.А. Рябінін-Склярєвський (Рябінін) Олександр Олександрович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. - Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 336-339; Капарулін Ю.В. Олександр Рябінін-Склярєвський: інтелектуальна біографія історика (1878-1942 рр.). - Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. - 236 с. та ін.

⁶ Див.: Левченко В.В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 345-348 та ін.

⁷ Див.: Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - Одеса, 1995. - С. 39-42; Білоусова Л. Видатний архівіст України // Юг. - 1998. - 23 декабрия; Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882-1952). - Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. - 456 с.; Хмарський В.М. Слабченко Михайло Єлисейович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. В 4-х т. Вид. 2-е, доп. / Ред. В.А.Сминтина. - Одеса, 2005. - Т. 4: Р-Я. - С. 119-123.

⁸ Див.: Левченко В.В. Стратен Володимир Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 384-386 та ін.

⁹ Попова Т.Н. Из истории Новороссийского университета: Е.П.Трифилев. К 140-летию со дня рождения // Проблемы славяноведения. - Брянск: Изд-во БГУ, 2007. - Вып. 9. - С. 42-62 та ін.

¹⁰ Попова Т.М. Флоровський Антоній Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. В 4-х т. Вид. 2-е, доп. / Ред. В.А.Сминтина. - Одеса, 2005. - Т. 4: Р-Я. - С. 332-337 та ін.

¹¹ Див.: Білоусова Л. Архивы - хранители истории // Вечерняя Одесса. - 1988. - 11 мая; Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років. - К., 2000. - 592 с.; Поглубко Н.И. История архивного дела на Одещине // Архив. Документ. Історія. Сучасність / Праці Державного архіву Одеської області. - Т. IV. - Одеса: Друк, 2001. - С. 32-35; Волкова Т.Є. Наші дослідники та будні читального залу // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 40-43; Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 84-110; Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій. З історії Державного архіву Одеської області (За даними ДАОО) // Архіви Одещини. 1920-2005. - Одеса, 2005. - С. 114-142 та ін.

¹² Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій з історії... С. 114.

¹³ Боровой С.Я. Воспоминания. - М.-Иерусалим, 1993. - С. 96.

¹⁴ Детальніше щодо появи Ю.Г.Оксмана в Одесі - див.: Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана: одеський період життя... - С. 391-399.

¹⁵ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

¹⁶ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

¹⁷ Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років... С. 173.

¹⁸ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 99; Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка... - С. 39.

¹⁹ Хмарський В.М. Слабченко Михайло Єлисейович... - С. 121.

²⁰ Боровой С.Я. Воспоминания... - С. 98.

²¹ Левченко В.В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович... - С. 346.

²² Боровой С.Я. Воспоминания... С. 96; Чермошнцева Н. М. Саул Боровий... - С. 38.

²³ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 125. - Арк. 2.

²⁴ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 3; Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 115.

²⁵ Скальська З.О., Білоусова Л.Г. Ветерани архівної справи... - С. 85.

²⁶ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 11. - 37 арк.

²⁷ ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 3, 7, 11, 13, 22, 26

- 28 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... С. 39-40; Малинова Г.Л. Возвращение Юлия Оксмана // 3 під покрыва таємниці... С. 42-45; Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 114-115.
- 29 Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX - початок XX ст.): Автор. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2008. - 20 с.; Левченко В.В. Международные научные связи учёных-историков Одессы во второй половине XIX - первой половине XX вв. // Русское научное наследие за рубежами России / Отв. ред. С.И.Михальченко. - Брянск: РИО БГУ, 2013. - С. 82-94 та ін.
- 30 ДАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 125. - Арк. 2-3, 5.
- 31 Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 116.
- 32 Боровой С.Я. Одесский археологический институт // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. - К., 1975. - С. 5; Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник АН СССР за 1978 г. - М., 1979. - С. 96-101.
- 33 Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1157. - Арк. 1-5.
- 34 Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920 - 1930-х років. - К., 2000. - С. 178.
- 35 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 1; Ф. Р-5432. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 57-58.
- 36 *Див.*: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти... - С. 122-123.
- 37 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 10-15.
- 38 ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 404. - Арк. 1.
- 39 *Див.*: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти... - С. 124, 335.
- 40 Малинова Г.Л., Білоусова Л.Г., Харковенко В.В. Хроніка подій... - С. 116.
- 41 *Див.*: Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г.Оксмана... - С. 396.
- 42 Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. - 1924. - Ч. 1; 1925. - Ч. 2-3.
- 43 Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упор. В.М.Хмарський. - Одеса, 2006. - С. 24, 55.
- 44 Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. - 1924. - Ч. 1; 1925. - Ч. 2-3.
- 45 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... С. 42. Волкова Т.Є. Наші дослідники та будні читального залу... - С. 41.
- 46 *Див.*: Левченко В.В. Бровер Ізраїль Мойсейович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 74-76.
- 47 *Див.*: Музичко О.Є. Кангун Лія Ісааківна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 153.
- 48 *Див.*: Хмарський В.М. Самсон Ковбасюк (1903-1985): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. - Одеса: ВМВ, 2009. - С. 372-377.
- 49 Левченко В.В., Петровський Е.П. Межберг Наум (Наїм) Ісакович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 230-232.
- 50 *Див.*: Петровський Е.П. Погорілий Іван Іванович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 306-308.
- 51 *Див.*: Музичко О.Є. Самулевич Людмила Максиміліанівна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 339.
- 52 *Див.*: Левченко В.В. Шпунт Рувим Михайлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX - середина XX ст.). - Одеса: Друкарський дім, 2009. - С. 447-449.
- 53 Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка... - С. 42.
- 54 *Див.*: Петровський Е.П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Вип. 13. - 2005. - С. 260-273; Левченко В.В. Судьбы ученых-историков Одессы в интерьере эпохи (1920-1953 гг.) // Проблеми історії масових політичних репресій в СРСР. 1953-2013. Ч. 2. - Краснодар: Экоинвест, 2013. - С. 124-132; Левченко В.В. Репресивні дії політичних режимів відносно вчених-істориків Одеси в 1917-1953 рр. // Международная научно-практическая конференция «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века». - Одесса, 2013; та ін.
- 55 ДАОО. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Спр. 117. - Арк. 76-76-зв.; Подано в оригіналі, відповідно сучасному правопису української мови.
- 56 ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1157. - Арк. 1-7.